

Kelâm Atomculuğu Bağlamında Kudret-Fiil İlişkisine Dair Tartışmaların Arka Planı

Background of Discussions on the Relationship between Power and Act in
the Context of Kalâm Atomism

Mücteba ALTINDAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Kalâm and History of Islamic Sects,
Afyonkarahisar / Turkey

mucteba75@hotmail.com

ORCID ID:0000-0003-0452-6408

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 10 Ekim/October 2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28 Aralık/December 2021

DOI: 10.53683/gifad.1007839

Atıf / Citation: Altındaş, Mücteba. "Kelâm Atomculuğu Bağlamında Kudret-Fiil İlişkisine Dair Tartışmaların Arka Planı / Background of Discussions on the Relationship between Power and Act in the Context of Kalâm Atomism". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*,11/21 (Ocak/January 2022/1):144-174. DOI: 10.53683/gifad.1007839

İntihal: Bu makale, özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

Web:<http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad>

Mail:ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyatFakültesi /Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Kelâm disiplini içinde yer alan atomculuk düşüncesi, kelâmcıların kendi teolojik kabullerine uygun bir âlem tasavvuru oluşturmada önem taşımaktadır. Kelâmın kozmoloji anlayışını şekillendiren cevher-araz teorisi, insan fiilleri konusuyla da yakından ilişkilidir. Zira hem Mu'tezile hem de Ehl-i sünnet kelâmcılarının ef'âlü'l-ibâd konusundaki tartışmaları cevher-araz düşüncesi bağlamında ele aldıkları görülmektedir. Bu açıdan söz konusu teori, kozmoloji tasavvuru oluşturmada önemli bir işleve sahip olduğu gibi insan fiilleri konusundaki yaklaşımların anlaşılması açısından da önemlidir. Cevherlerin sürekliliğini kabul eden Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in arazların bekâsına dair yaklaşımları, farklı sonuçlara neden olmuştur. Mu'tezile açısından insanın fiillerinde özgür ve sorumlu olması, bekâ sıfatına sahip bir araz olan kudretin fiilden önce ve sürekli olmasına bağlı kılınmıştır. Ehl-i sünnet'e göre ise fiilin oluşumu için sadece o fiile özgü yaratılan kuvvet, araz niteliği nedeniyle insanda potansiyel olarak mevcut değildir. Bu nedenle çalışmada, klasik kelâmın cevher-araz anlayışının, önemli bir konu olan kudret-fiil ilişkisine dair tartışmalara nasıl yansıtıldığı Mu'tezile ve Sünnî düşünce açısından ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Kelâm, Mu'tezile, Ehl-i sünnet, Atom, Cevher-Araz, Fiil, Kudret.*

Abstract

The idea of atomism, which is included in the discipline of kalâm, is important in creating a conception of the universe in accordance with the theological assumptions of the theologians. The substance-accident theory, which shapes the cosmological understanding of kalâm, is also closely related to human actions. Because it is seen that both Mu'tazila and Ahl al-Sunna theologians discussed on af'âl al-'ibâd in the context of substance-accident thought. In this respect, the theory in question has an important function in forming a cosmological conception, as well as in understanding the approaches to human actions. The approaches of Mu'tazila and Ahl al-Sunna, who accept the continuity of the substances, has led to different results. In terms of the Mu'tazila, the freedom and responsibility of man in his actions had been made dependent on the fact that the power (qudrat), which is an accident has the continuity characteristic, is before the action and continuous. According to Ahl al-Sunna, the qudrat created only for the formation of the act is not potentially available in humans due to its accidental nature. For this reason, in this study, how the substance-accident understanding of classical kalâm is reflected in the discussions about the qudrat-act relationship, which is an important issue, is discussed in terms of the considerations of Mu'tazila and Ahl al-Sunna.

Keywords: *Kalām, Mu'tazila, Ahl al-Sunna, Atom, Substance-Accident, Act, Power.*

Extended Summary

The inclusion of atomic thought in the discipline of kalām is aimed at creating an original cosmology conception that is compatible with the theologians' own perspectives. The relationship between the substance (jawhar)-accident (‘araḍ) theory, which forms the basis of the understanding of existence, and the theological views of the sects is important. For, both Mu'tazila and Ahl al-Sunna mutakallimūn used substance-accident theory to ground the subject of human actions. In this respect, the theory is important in terms of understanding the approaches on human actions, as well as having an important function in creating a cosmology conception. For this reason, in this study, it has been examined how the substance-accident understanding of classical kalām is reflected in the Mu'tazilite and Sunnī understandings about the qudrat (power/ability)-act relationship, which is an important discussion topic, and from which aspects it is discussed. In the context of God-human relationship, the issue of whether the accidents are continuous or not, which will shape the issue of human acts, is an important subject of discussion. While Mu'tazila mutakallimūn agree on the continuity of substances, they have different views on the continuity of the accidents. While Basra school accepts that some accidents may be permanent, Baghdad school tends to advocate the temporality of all the accidents. In this context, the survival of accidents such as color, taste, smell, temperature-coldness, life, knowledge and power has been accepted. The later representatives of Basra school, Qāḍī Abd al-Jabbār and his followers also admitted that some accidents were permanent. According to kalām atomism, which has a discontinuous universe concept due to its nature, it is not possible for accidents to continue to exist in two times. Mu'tazila mutakallimūn, who are aware of this situation, accepted a certain continuity idea, contrary to the classical atomist understanding, in order to be able to ground the belonging of acts to human beings. The approaches of Mu'tazila and Ahl al-Sunna, who accept the continuity of substances, to the issue of the continuity of accidents, have led to different results. Mu'tazila, who accepted the continuity of some accidents and emphasized that some of them were created by humans, discussed the qudrat, which they accepted as an accident, in terms of the characteristics they attributed to the accident. Accordingly, the fact that the qudrat, which is an accident, is before the action and is continuous, means that man is free and responsible for his actions. According to Ahl al-Sunna, the qudrat created for the formation of the act is not potentially available in

man due to the accident. In terms of Ash'arite and Mâturîdîan mutakallimûn, the fact that the idea of accident, which is constantly recreated due to its nature, renders the universe discontinuous, has led to the conclusion that acts that cannot be independent of divine power are also created. According to the atomic understanding of the sects, qudrat has the same feature as the accident. In this respect, the features attributed to substances and accidents have led to differentiation in the theories of action. In addition, Ash'arites and Mâturîdîs have the same cosmological idea based on the discontinuity of accidents, but they approach the issue of qudrat-act relationship from partially different angles. In terms of Mu'tazila, who truly accepts the effect of created power on act, the acceptance that substances and accidents have a certain continuity allows qudrat-act interaction. However, the atomic idea, which accepts the creation of the accident continuously as a necessity for the continuation of the substances, has an understanding of cosmology based on instantaneous and discontinuous creation. The theory of continuous creation emphasized by Ash'arite and Mâturîdîan mutakallimûn invalidates the idea that beings have a nature and this nature brings about certain accidents and actions. According to them, accepting that the accidents are continuous due to their own nature means that man is the creator of his actions. As it can be seen, the viewpoints of the theologians to the substance-accident theory determine the theoretical framework in the discussions on the qudrat-act relationship. As a result, it is possible to say that theological assumptions shape the atomic theory, and this approach is reflected in the understandings of act.

Giriş

Kelâmcıların âlemin yapısı ve işleyişine dair ortaya koydukları teoriler, asıl anlamda metafizik düşüncelerine bağlı olup Allah'ın varlığını ve âlemlerle ilişkisini temellendirmeye yöneliktir. Klasik dönem kelâm düşüncesinin evren anlayışını büyük ölçüde temsil eden atomculuk fikri, mutlak sıfatlara sahip olarak yoktan yaratan Allah'ın eşya ve insanla olan ilişkisinin nasıllığını açıklamaya çalışan bir teoridir. Cevher-araz ayrımına dayanan atom fikrini savunan Yunanlı filozoflar, cevherlerin belli şekillerde olduğunu ve her cisme ait atomların farklı olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca yoktan var edilemeyen atomların ezeli ve ebedi olduğunu düşündükleri için âlemde meydana gelen değişimi de cevherlerin tabiatının bir sonucu olarak kabul etmişlerdir.¹ Ancak

---

¹ İlhan Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/452; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-1* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 317 vd; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 39-41.

kelâmcılar böyle bir cevher anlayışını İslam'ın mutlak Tanrı anlayışı ve temel referanslarına aykırı bulduklarından dolayı filozofların materyalist sistemine alternatif olarak yeni bir atom teorisi geliştirmişlerdir. Bu açıdan kelâm atomculuğu, bölge kültürlerinden yararlanmakla birlikte Yunan veya Hind atomculuğunun bir benzeri olmayıp kelâmcıların kendi düşünce yapılarına uygun olarak geliştirilmiş özgün bir doktrindir.²

Kelâm geleneğinde bölünemez cevher anlayışına dayalı atomculuk fikrini ilk olarak ortaya atan, Mu'tezile kelâmcısı Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849) olmuştur. Kelâmcıların kendi sistemlerine uygun olarak ortaya koydukları bölünmez cevher anlayışının benimsenmesi ve geliştirilmesinde dinî endişelerin temel rol oynadığı görülmektedir. Buna göre erken devir kelâm atomculuğuna göre atomlar, Yunan atomculuğunun aksine ezeli değil, yok iken sonradan yaratılmışlardır. Hareket veya sükûn halinde olan atomlar birbiriyle birleşince cisimleri meydana getirdikleri zaman renk, tat ve koku gibi arazları alarak uzayda yer kaplama özelliğine sahip olurlar.³ Bu yaklaşım tarzı, Yunan düşüncesinin sonsuz sayıdaki ezeli ve yer kaplayan atom anlayışının tam tersi bir anlayıştır. Bu nedenle âlemin kıdemini savunan akımlar karşısında mütekellimler, zaman ve değişimin kaynağı kabul edilen ezeli madde (heyûlâ) anlayışını reddederek cevher ve arazların yaratılmışlığını savunmuşlardır. Genellikle filozoflar, Allah-âlem ilişkisini heyûlâ-sûret teorisiyle açıklarken, kelâmcılar ise âlemin maddiliğinden yola çıkarak cevher-araz teorisiyle izah etmişlerdir.⁴ Mu'tezile'nin temellerini atmış olduğu atomculuk doktrinini, Eş'arîler ve Mâtürîdîler de devam ettirerek bir evren anlayışı ortaya koymuşlardır.⁵

Dinî referanslarla uyumlu bir kozmoloji düşüncesi oluşturmada hayati rol oynayan cevher-araz teorisi, kelâmın önemli konularından birisi olan insan fiilleriyle ilgili tartışmalar üzerinde de etkili olmuştur. Ekollerin kelâm

---

² M. Şemsettin Günaltay-İrfan Bayın, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 169-170. Bu açıdan kelâmcılar atom düşüncesini kurarken "Allah'ın birliği" ve "âlemin yaratılmışlığı" tezini öncelemişler, atomların sonluluğundan hareketle maddenin kıdemi düşüncesine karşı bir antitez geliştirmişlerdir. Çağfer Karadaş, "Kelâm Atomculuğunun Kaynağı Sorunu", *Marife* 2/2 (2002), 99.

³ Kutluer, "Cevher", 7/452-453.

⁴ Osman Demir, "Fahreddin er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûlâ-Sûret Teorileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 536; İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâli el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu/Kitâbü'l-İrşâd*, çev. A. Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 40.

⁵ Sünnî Kelâm geleneği, Mu'tezile'nin geliştirmiş olduğu hudûs teorisini olduğu gibi kabul etmekle, kaçınılmaz olarak atom kuramını da kendi sistemi içine almıştır. Çağfer Karadaş, "Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2:1 (2004), 68-69.

sistemleri içinde Tanrı-âlem ilişkisinin bir diğer önemli boyutunu oluşturan Tanrı-insan ilişkisinde de varlık düşünceleri etkin rol oynamaktadır. Zira evren anlayışına temel oluşturan cevher-araz teorisi, bu sistemin bir parçası olan insanla ilgili diğer konuları da kapsamaktadır. Bu açıdan klasik kelâm geleneğinde insan fiilleriyle ilgili tartışmalar da cevher-araz teorisi ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Kelâmçıların teori çerçevesinde arazların cevherle ilişkisi, sürekliliği, yenilenmesi ve yok olması gibi birçok yönden tartıştığı konu, insan fiilleri ve bağlantılı olduğu diğer konulara da aynı şekilde uygulanmıştır.

Konumuzun hareket noktasını oluşturan cevher-araz teorisiyle ilgili gerek doktora ve yüksek lisans düzeyinde gerekse makale düzeyinde birçok akademik çalışma mevcuttur. Aynı şekilde kelâm ekollerinin insan fiilleriyle ilgili görüşlerini ele alan çeşitli düzeyde birçok çalışma yapılmıştır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla insan fiilleri konusunu özel olarak cevher-araz teorisi bağlamında ele alan bir araştırmaya rastlamadık. Bununla birlikte yapılan çalışmalar içerisinde konuyu kısmen ele alan bazı çalışmalardan söz etmek mümkündür.⁶ Bu bağlamda varlık anlayışının altyapısını oluşturan cevher-araz teorisi ile ekollerin teolojik görüşleri arasındaki ilişkinin keyfiyeti önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmada klasik kelâmın cevher-araz anlayışının, önemli bir tartışma konusu olan kudret-fiil ilişkisine dair Mu'tezilî ve Sünnî anlayışlara nasıl yansdığı ve hangi yönlerden ele alındığı ortaya konacaktır. Çalışmamız bu yönüyle insan fiilleri konusuna bütüncül bir bakış sunmayı hedeflemektedir.

1. Cevher-Araz Teorisine Yaklaşımlar

1.1. Mu'tezilî Yaklaşım

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğunun kabul ettiği cevher-araz teorisi, cismin *atom* (cevher-i ferd, cüz-i lâ yetecezzâ)⁷ denilen unsurlarla *araz* denilen niteliklerden oluştuğu düşüncesine dayalıdır.⁸ Bu düşüncedeki en önemli unsur, söz konusu cevherlerin bölünemez oluşudur.

⁶ Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik-İlk Dönem Kelâmçılarımda Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015); Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019); Ahmet Kaplan, *Mu'tezile ve Eş'ariler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁷ Kelâmçılar kendi cevher anlayışlarının İslam filozoflarından farklı olduğunu vurgulamak için çoğu zaman "el-cevherü'l-vâhid", "el-cevherü'l-ferd" gibi kullanımları tercih etmişlerdir. Mehmet Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 175-176.

⁸ H. Bekir Karlığa, "Cisim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/29.

Bu açıdan kelâm geleneğinde bölünemeyen en küçük parçayı ifade etmek amacıyla bu anlamı karşılayan *cevher-i ferd* ve *cüz ellezî lâ yetecezzâ* gibi kavramların yanı sıra bunların *cevher* ve *cüz* şeklinde kısaltılmış halleri de kullanılmıştır.⁹ Mu'tezile kelâmcısı Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın ilk olarak ortaya attığı bölünemez *cevher* anlayışına dayalı atomculuk fikrini, Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları da büyük ölçüde takip etmişlerdir. Bununla birlikte Mu'tezile'den İbrahim en-Nazzâm (öl. 231/845) bölünemeyen *cevher* fikrini reddederek diğer kelâmcıların araz kabul ettiği bütün niteliklerin *cevher* olduğunu savunmuştur.¹⁰

Mu'tezile arazi; var olduğu takdirde boşlukta yer kaplayan bir madde ile kâim olan vasıf şeklinde tanımlamıştır. Bu şekilde bir tarifi tercih etmeleri ma'dûm-mevcûd anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Onlara göre yoklukta da sabit olan arazların yokluk durumunda mütehayyiz bir maddeye ihtiyacı olmayıp aksine var oldukları zaman bir mekâna ihtiyaçları vardır.¹¹ Mu'tezile kelâmcılarından Ebü'l-Hüzeyl'e göre arazlar; insanlar tarafından meydana getirilebilen hareket, sükûn, hayat ve ölüm gibi mahiyeti bilinen arazlar ile insanın yapamayacağı renk, tat, koku, kudret, işitme, görme gibi mahiyeti bilinmeyen arazlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır.¹² Nazzâm da arazları insanın meydana getirmeye muktedir olduğu ve muktedir olmadığı arazlar şeklinde ikiye ayırmıştır.¹³ Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ise benzer bir taksim yaparak arazların idrak edilen ve idrak edilemeyen şeklinde ikiye ayrıldığını söylemektedir.¹⁴

Kelâmcılara göre âlemin işleyişini ifade eden ve araz olarak kabul edilen kevn (oluş); hareket, sükûn, birleşme (ictimâ) ve ayrılma (iftirâk) olmak

⁹ Münâ Ahmed Ebü Zeyd, *et-Tasavvurü'z-zerrî fi'l-fikri'l-felsefiyyi'l-İslâmî* (Beyrut: Müessesetü'l-Câmiiyye, 1994), 26; Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 186 vd.; Kutluer, "Cevher", 7/450-455.

¹⁰ Ebü Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fıçlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 101-102; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 1/49.

¹¹ Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Metin-Tercüme), çev. Ömer Türker (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2015), 2/18.

¹² Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâ'bî el-Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât ve meahû uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kurdî-Abdulhamîd Kurdî (İstanbul: Kuramer/Amman: Dâru'l-Feth, 2018), 361; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/60, 79-80.

¹³ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısıriyye, 1950), 2/81-82.

¹⁴ Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebâr el-Hemedânî Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse* (Metin-Tercüme), çev. İlyas Çelebi (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/150.

üzere dört temel unsurdan meydana gelmektedir.¹⁵ Eş'arîler genel olarak hareket ve sükûnu cevherin bir oluşu (kevn) olarak görürken Mu'tezile ise hareketi araz olarak vasıflandırır. Buna göre cevher bir noktadan diğerine hareket ettiğinde ikinci noktaya olan ilgisi sükûn, birinciyle olan ilgisi ise harekettir. Kelâmcılar, "hareket iki anda iki ayrı mekânda olmaktır, sükûn ise iki anda aynı mekânda olmaktır" sözleriyle bu anlamı kastetmişlerdir.¹⁶ Bu durumda cevherin mekânla ilişkisinden doğan hareket ve sükûn zamana; diğer cevherlerle ilişkisinden doğan birleşme ve ayrılma ise yöne bağlı olarak meydana gelmektedir.¹⁷

Cevherin varlığı için kevn arazi zorunlu bir nitelik olarak görüldüğünden, Basra ekolünün çoğunluğu cevherin onsuz var olamayacağını kabul etmiştir. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi (öl. 319/931) ve takipçileri ise cevherlerin oluşlardan hâlî olmasını mümkün görmüştür. Basra ekolüne göre cevherin renk, tat ve koku gibi arazlardan hâlî olması mümkündür; ancak kevn arazlarından hâlî olması mümkün değildir.¹⁸ Örneğin; Ebü'l-Hüzeyl'e göre bir cevher tek başına olduğu zaman, cisimlerde bulunması câiz olan hareket ve sükûn, bunlardan doğan birleşme ve ayrılma gibi özelliklerin bulunması mümkündür.¹⁹ Ayrıca Ebü'l-Hüzeyl, bir hareketin iki fâile, arazların mekân, zaman ve fâillere göre bölünebileceğini ileri sürmektedir.²⁰ Böylece, bir araz olarak hareketin bütün bedenle değil, onun özel atomlarıyla ilişkili olduğunu iddia ederek insan davranışları ile zaman arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır.²¹

Eşyadaki süreklilik problemini çözmek amacıyla kelâmcılar tarafından geliştirilen fenâ-bekâ teorisi araz kavramı üzerine kuruludur. Arazların herhangi bir mekânda olmayan bir fenâ ile yok olacağını ileri sürenler olduğu gibi herhangi bir fenâ olmaksızın yok olacağını savunanlar da olmuştur.

¹⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/158; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/20; Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, 223.

¹⁶ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhü'l-Akaid Tercümesi* (Metin-Tercüme), çev. Komisyon (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018), 120-121; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/42; a.mlf., *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 272; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/1144.

¹⁷ Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, 161.

¹⁸ İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, thk. M. Yûsuf Mûsâ-Ali Abdülmünim (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1950), 23-24; a.mlf., *İnanç Esasları Kılavuzu*, 40.

¹⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/5, 11.

²⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/17; Kâ'bi, *Kitâbü'l-Makâlât*, 453.

²¹ Josef van Ess, "Mu'tezile Atomculuğu", çev. Mehmet Bulğen, *Kelâm Araştırmaları* 10/1 (2012), 266.

Mu'tezile kelâmcıları cevherlerin bekâsı konusunda hemfikir iken arazların devamlılığı konusunda farklı görüşlere sahiptir. Ancak bekâ ile kastedilen arazların varlığının sonsuza kadar sürekli olması değildir. Arazların bekâsı Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin (öl. 240/854) ifadesiyle arazların iki durumda ve iki zamanda varlığını sürdürebilmesi anlamındadır.²² Bu açıdan Tanrı-insan ilişkisi bağlamında insan fiilleri konusuna da yansıyacak olan arazların bâkî/sürekli olup olmadığı meselesi önemli bir tartışma konusu olmuştur.

Ebü'l-Hüzeyl'e göre arazların bir kısmı süreklilik özelliğine sahip olurken bir kısmı sahip değildir. Hareketlerin hepsi bâkî olmayıp sükûnun ise bir kısmı bâkîdir. Ona göre renk, tat, koku, hayat ve kudret gibi arazlar mekânda olmayan bir bekâ ile bâkîdir. Sürekliliği olan arazlar Allah'ın bir mekânda olmayan *bâkî ol* sözüyle süreklilik kazanır.²³ Cisim ve arazların sürekliliği bu şekilde sağlanmaktadır. Buna göre o, bazı arazların sürekli olduğunu kabul etmektedir. Ancak Cübbâiler başta olmak üzere Basra ekolü onun bu görüşünü devam ettirmemiş, bazı arazların ilâhî emre ihtiyaç duymaksızın yaratılış itibarıyla bâkî olduğunu kabul etmişlerdir. Cübbâî'ye göre renkler, tatlar, kokular, hayat, kudret ve sağlık gibi arazlar bâkîdir. O, bâkî olan arazların ve cisimlerin bir bekâ arazı olmadan sürekli olduğunu söylemiştir.²⁴ Cübbâîlere göre fenâ ve bekâ cismin kendisinde bulunan arazlardır. Böylece eşyanın fenâsı mekânsız olarak yaratılan zıddının ortaya çıkmasıyla sağlanmaktadır.²⁵ Cübbâîler'in bu düşüncesi, arazın mahalsiz yaratılması imkânsız olduğu gerekçesiyle Sünnî âlimlerce eleştirilmiştir.²⁶

Basra ekolünün sonraki temsilcileri Kâdî Abdülcebbar ve takipçileri de cevherlerin ve bazı arazların sürekli olduğunu kabul etmişlerdir. Kâdî Abdülcebbar, sükûnun bâkî olduğunu, hareketlerin ise bâkî olmadığını kabul eder. Zira hareketli bir nesne durduğunda hareket yok olmaktadır.²⁷ Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisi İbn Metteveyh (öl. 468/1075) de cevherlerin ve zâtî

²² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/51-52.

²³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/44; Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 50-51; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Mekhûl en-Nesefî, *Tebsratü'l edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003), 2/120.

²⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/45; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 51. Cübbâilerin konu hakkındaki ayrıntılı görüşleri için bk. Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâilerin Kelâm Sistemi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 140-160.

²⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/51-52. Ebü'l-Hüzeyl de bekâ ve fenânın mekânsız olarak cismin kendisinde bulunan arazlar olduğunu söylemektedir. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/51.

²⁶ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 51-52, 67; Nesefî, *Tebsratü'l-edille*, 2/126 vd.

²⁷ Ebü'l-Hasen el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *Kitâbü't-Tevlid min kitâbi'l-Muğni-Nedensellik Kitabı* (Metin-Tercüme), çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 210; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/154.

özelliklerinin bâkî olduğunu vurgulayarak aksini düşünenlerin fikirlerini ayrıntılı bir şekilde tartışmaktadır. Ona göre cevher var olmak için bir ma'nâya ihtiyaç duymadığı için bekâsı için de bir ma'nâya muhtaç değildir. Çünkü cevher ve ona bağlı tüm arazları Allah'ın sürekli yarattığı bir fiili olarak görmek, insanın doğrudan veya dolaylı herhangi bir fiil işlemlerini imkânsız kılacaktır.²⁸

Bağdat ekolünün önde gelen temsilcilerinden Kâ'bî ise; renk, tat, koku, hayat, ölüm, kudret gibi arazların iki vakitte bâkî olamayacağını savunmaktadır. Çünkü ona göre bâkî olan ya kendi zatından dolayı ya da kendisinde bulunan bekâ arazından dolayı bâkî olabilir. Varlıkların kendi zatlarından dolayı bâkî olması mümkün değildir. Böyle bir durum onların yaratılmaları esnasında bâkî olmalarını gerektirir. Arazın, araz alması mümkün olmayacağı için kendilerinde yaratılmış bir bekâ ile bâkî olmaları da câiz değildir.²⁹ Bu durumda Kâ'bî'ye göre bir şeyin devamlı olabilmesi, cismin veya arazlarının sürekli olarak yaratılmasına ya da devamlılığı sağlayan bir bekâ arazının sürekli yaratılmasına bağlıdır. Bu bağlamda bazı arazların sürekliliğini kabul eden Basra ekolü ile tüm arazların geçiciliğini savunan Bağdat ekolleri arasındaki farklılık dikkati çekmektedir.

1.2. Sünnî Yaklaşım

Sünnî kelâm geleneğinin iki önemli temsilcisinden Mâtürîdî (öl. 333/944) arazi, *cisimlerde bulunan haller ve sıfatlar* olarak kabul ederken³⁰ Eş'arî (öl. 324/936) ise *cevher sayesinde mevcut olan gelip geçici şey* olarak tarif etmiştir.³¹ Sünnî kelâmcılara göre arazın tanımı konusunda birbirine yakın tarifler dikkati çekmektedir. Söz konusu tanımların ortak yönü, arazların cevherden bağımsız olarak var olamayacağının vurgulanmasıdır.³² Cürçânî'ye (öl. 816/1413) göre araz, canlıya ait olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Canlıya özgü olanlar; hayat, ilim, irade, kudret, arzu ve nefret gibi arazlardır. Canlıya özgü olmayanlar ise oluşlar ve beş duyuyla idrak

²⁸ Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed İbn Metteveyh, *et-Tezkira fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*, thk. S. Nasr Lütf-F. Budeyr Avn (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1975), 148-155. İbn Metteveyh'in kozmoloji anlayışını ele alan kapsamlı bir çalışma için bk. Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi/Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020).

²⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/44.

³⁰ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd/Beyrut: Dâr Sâder, 1422/2001), 78 vd.

³¹ Ebû Bekir Muhammed b. Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtü's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1986), 257, 265.

³² Kâdî Ebûbekir Muhammed el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, thk. M. Zahid el-Kevserî (Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2000), 16; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 18; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/458.

edilen ses, renk, koku, tat ve sıcaklık gibi duyu hisleridir.³³

Varlık anlayışı ortaya koymada temel oluşturan Mu'tezile kelâmcılarının atomcu geleneğini Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları devam ettirmiştir. Bu açıdan Bâkılânî (öl. 403/1013) ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi âlimler, Sünnî cevher-araz anlayışının sistemleşmesinde öncü rol oynamışlardır.³⁴ Sonsuza kadar bölünebilen atom anlayışı, ezeli madde anlayışına neden olacağı için kelâmcılar, âlemi oluşturan tüm varlıkların sonsuza kadar bölünemeyen cevherlerden oluşması gerektiğini kabul etmişlerdir.³⁵ Eş'arî ve Mâtürîdîlere göre cevher, oluş arazından ayrı bulunamaz. Eş'arî'ye göre kevn, bir şeyin var olması ve bir mekânda bulunması olduğu için cevherin kevnenden hâlî olması mümkün değildir. Kevnin fasılasız iki ayrı mekânda olması hareketi meydana getirmektedir.³⁶ Buna göre cismin bir mekândan ayrılıp ikinci mekândaki kevnî, birinci mekândan hareket etmesi anlamına gelmektedir. Mâtürîdîlere göre ise sükûn bir mekânda iki oluş, hareket ise iki mekânda iki oluştur.³⁷

Eş'arî düşünceye göre cisimler bir mekânda olmak zorunda olduğu için hareket ve sükûndan yoksun kalamazlar. Hareket ise mahiyeti ve özü gereği öncelenmiş olmayı gerektirir. Buna göre başkasıyla öncelenmiş olmamayı gerektirdiği için hareketin ezeli olması mümkün değildir.³⁸ Cüveynî'nin ifadesiyle cevher ve arazların kendi başına var olamayacağı ilkesinden hareketle, cevherlerin herhangi bir araza muhtaç olmadan var olabileceğini kabul etmek, cevherin ezeli ve ebedî olacağını kabul etmek demektir.³⁹ Ayrıca Cüveynî'ye göre Nazzâm'ın, cevherin sonsuz olarak bölünebileceğini kabul eden düşüncesi hareketi de imkânsız hale getirmektedir. Aklen bir nesnenin sonsuzu kat etmesi imkânsız olduğuna göre hareketin imkânı için bölünmez sonlu cevher fikri kabul edilmelidir.⁴⁰

³³ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/20

³⁴ Kutluer, "Cevher", 7/454. İbn Hazm, gözlem tecrübesi ve nassın zâhirine aykırı olduğu gerekçesiyle kelâmcıların atomcu anlayışını reddetmiştir. Konu hakkında yeni bir anlayış geliştirmeyen İbn Hazm'ın düşünceleri için bk. Orhan Ş. Koloğlu, "İbn Hazm'ın Atomculuğu Reddi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2007), 169-194.

³⁵ Kelâmcıların bölünemez cevher anlayışına dair ortaya koydukları akli deliller için bk. Münâ Ahmed, *et-Tasavvurü'z-zerrî*, 75-87.

³⁶ İbn Fûrek, *Mücerred*, 211-212, 243-244.

³⁷ Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 1995), 62.

³⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/1144.

³⁹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 17 vd.; a.mlf., *İnanç Esasları Kılavuzu*, 36 vd.

⁴⁰ İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâli el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (İskenderiyye: Menşeu'l-Meârif, 1969), 434-440.

Mâtürîdî düşünceye göre de cisim hareket veya sükûndan ayrı olamadığı gibi bu ikisinin bir cisimde aynı anda birleşmesi de söz konusu değildir. Hareket ve sükûnun bu özelliği bağlı buldukları cismin de yaratılmış olduğu anlamına gelir. Mâtürîdî, cisimlerin ana maddesini oluşturan cevherlerin arazlarla birbirine muhtaç olduğundan yola çıkarak kıdem düşüncesini temellendirmektedir. Ona göre kıdem en önemli özelliği herhangi bir şeye ihtiyaç duymamaktır. Cevheri diğer nesnelere muhtaç hale getiren zaruret ve ihtiyaç hali, her şeyin varlığını kendi dışındaki bir şeye borçlu olduğunu göstermektedir.⁴¹ Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (öl. 508/1115) ifadesiyle hareket ve sükûn, cevherin zatının dışında iki ma'nâ değil de cevherin aslından olsaydı, cevherin kendisi onları da gerektirdiğinden bütün hallerde sükûn ve hareket bir arada bulunurdu.⁴²

Cevher-araz teorisi bağlamında tartışılan ve fiil anlayışlarına da yansiyacak olan en önemli konu arazların sürekli olup olmadığı meselesidir. Fenâ-bekâ teorisi olarak isimlendirilen bu konuda Eş'arî ve Mâtürîdîler, genel bir ilke olarak tüm arazların süreksiz olduğunu kabul etmişlerdir. Bu bakış açısına göre arazlar var olduktan hemen sonra yok oldukları için sürekli olmaları imkânsızdır. Bu yaratılma sürecini ifade etmek üzere benzer arazların yaratılması *teceddüd-i emsâl*, zıt veya farklı arazların yaratılması ise *teâkub* olarak isimlendirilmiştir.⁴³ Bu nedenle Eş'arî, arazlar için gerçek anlamda bir fenâ ve bekâ söz konusu olmadığından fenâ kelimesinin arazlar hakkında mecazen, cevherler için ise hakiki anlamda kullanılabileceğini kabul etmiştir. Bu açıdan Eş'arî ve takipçilerine göre arazlar sürekli olarak yeniden yaratıldıkları için bir arazın iki zamanda bâkî kalması mümkün değildir. Cevherin bekâsının şartı olan arazlar daima bir müessire bağlı olarak yenilediği için hem cevher hem de arazların bekâsı bir müessire muhtaçtır.⁴⁴

Eş'arîler, arazların bâkî olmadığını üç yönden delillendirmiştir: 1. Bekâ sıfatı bir araz olduğu için eğer arazlar sürekli olsaydı bu durumda arazın arazla kâim olması durumu ortaya çıkardı. 2. Araz varlığının ikinci halinde bâkî olsaydı iki benzerin bir arada olmasının imkânsızlığından dolayı aynı arazın benzerinin aynı mahalde varlığı imkânsız olurdu. 3. Arazlar varlıklarının ikinci zamanında bâkî olsaydı üçüncü zaman ve sonrasında yok

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 77-79, 82.

⁴² Ebü'l-Muîn Meymun b. Mekhûl en-Nesefî, *et-Temhîd fi usûli'd-dîn*, nşr. Abdülhay Kâbil (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1407/1987), 4.

⁴³ Çağfer Karadaş, "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik (teceddüd-i emsâl, halk-ı cedid, istimrâr, hudûs-i dâim)", *Usûl: İslam Araştırmaları* 8 (2007), 9-16.

⁴⁴ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/50.

olmaları imkânsız olurdu.⁴⁵ Mâtürîdî ve Eş'arîler'in ilk dönem kelâmcıları teselsüle sebep olacağı için arazın arazla kâim olamayacağını kabul ederken Cürcânî gibi sonraki Eş'arî kelâmcılar, arazın arazla kâim olabileceği fikrini kabul etmiştir. Çünkü onlara göre, bir cevhere bağlı bulunan arazın bir başka arazı taşıması mümkündür. Ancak arazın iki mahalde bulunmasını ve başka bir mahalle intikalini imkânsız görürler.⁴⁶

Eş'arî kelâmının önemli isimlerinden Bâkılânî ise, fenâ-bekâ konusunda Eş'arî'den farklı düşünmektedir. Kelâmcıların geneli gibi arazların geçici olduğunu kabul eden Bâkılânî'ye göre bekâ, bâkî olanın varlığının dışında bir şey değildir. Ona göre cevher ve cisimler kevn/oluş arazları yaratıldığı sürece varlıklarını sürdürebilirler. Eş'arî cevherlerin bekâsı için sürekli olarak bekâ arazının yaratılmasını gerekli görürken, Bâkılânî ise oluş arazlarının yaratılmasını gerekli görmektedir. Ancak her iki anlayışta da cevherlerin sürekliliği arazların peşpeşe yaratılmasına bağlıdır. Cevherlerin fenâsını ise Eş'arî'de olduğu gibi Allah'ın araz yaratmayı bırakmasıyla açıklamaktadır. Ona göre cevherler renk ve kevn arazları olmadan varlığını sürdüremeyeceği için Allah bir cisimde bu iki araz türünü yaratmayı bıraktığında cisim kendiliğinden yok olmaktadır.⁴⁷ Cüveynî ise bu konuda Eş'arî'yi takip ederek cevherlerin devamlı olarak bekâ arazı yaratılmasıyla sürekli olabileceğini kabul etmektedir.⁴⁸

Mâtürîdî'ye göre de cismin fenâ ve bekâsı bir dış etkene bağlı olup cisimlerin yok olması, cisimde yaratılan fenâ arazı iledir. Bu nedenle Mâtürîdî, Mu'tezile'nin çoğunun arazların benzeriyle art arda devam etmesini, âlemin başlangıcı açısından kabul etmekle birlikte fenâ ve bekâ konusundaki düşüncelerini çelişkili ve yanlış bulmaktadır. Onların araz ve cisimlerin kendi kendine devamını mümkün görmelerini, bir dış etki olmaksızın vücut bulmaları anlamına geleceği için eleştirmektedir.⁴⁹ O nedenle Mâtürîdîlere göre arazlar var olmak için bir mekâna ihtiyaç duyduklarından dolayı kendi başlarına bir varlığı yoktur ve devamlı olmaları imkânsızdır.⁵⁰

2. Cevher-Araz Teorisinin İnsan Fiilleri Konusuna Yansıması

⁴⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/50, 52.

⁴⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/439, 448-449.

⁴⁷ Kâdî Ebûbekir Muhammed el-Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, thk. M. Abdülhâdî Ebû Rîde (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 38; Bağdâdî, *Usulü'd-dîn*, 85.

⁴⁸ Cüveynî, *eş-Şâmîl*, 160, 204, 209-212.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 82.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 366-367; Nesefî, *et-Temhîd*, 6-7; Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*, 130-131.

Kelâm geleneğinde Tanrı-âlem ilişkisini açıklamada önemli bir işleve sahip olan cevher-araz teorisi, kelâmın önemli konularından birisi olan insan fiilleriyle ilgili tartışmalar üzerinde de etkili olmuştur. Çalışmamızın bu kısmında, atomculuk düşüncesinin insan fiilleri konusuna yansıyan teorik çerçevesi ekollerin kudret-fiil tartışmaları bağlamında ele alınacaktır.

2.1. Arazların Sürekliliği Düşüncesinin Kudrete Etkisi

Fiildeki özgürlüğün temel şartlarından birisi olan kudretin anlaşılma biçimi, araza yüklenen özellikler bakımından araz olma vasfıyla yakından ilişkilidir. Bazı arazların cevherlerde sürekliliğinin savunulması konu hakkındaki düşünceyi şekillendirmiştir. Bu bağlamda kudreti insanın meydana getirmeye muktedir olduğu arazlar cinsinden kabul eden Mu'tezile âlimleri, kudreti de araza yükledikleri özellikler açısından ele almaktadırlar. Buna göre ekoller açısından arazın özelliği ne ise kudret de aynı özelliğe sahip olmaktadır.⁵¹

Kudret kavramından daha özel bir anlam taşımakla birlikte kudret ile eş anlamlı kabul edilen istitâat kavramı; fiilin yapılmasını ve terkedilmesini mümkün kılan sıfattır. Mu'tezile kelâmcıları fiile ilişkin güç anlamına gelen istitâatin sürekli ve fiilden önce olduğu düşüncesini kudret/istitâat kavramını tanımlarken vurgulamaya çalışmışlardır. İstitâatin bir sıfat olup olmadığı, vücûdun sıhhati ve sağlamlığı anlamına gelip gelmeyeceği gibi konularda farklı düşünmelerine rağmen, Mu'tezile'nin geneli istitâatin fiilden önce olduğunu kabul etmiştir.⁵² Ebü'l-Hüzeyl ve Muammer b. Abbâd'a (öl. 215/830) göre istitâat, vücûdun sağlık ve selametinden ayrı ona eklenmiş bir araz iken Bişr b. Mu'temir (öl. 210/825) ve Sümâme b. Eşres'e (öl. 213/828) göre ise, organların sağlam ve eksikliklerden uzak olması anlamındadır.⁵³ Nazzâm da istitâatin, kudret sahibi dışında bir şey olmadığını ancak aczin istitâat sahibine giren bir hastalık durumu olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴ Kâdî Abdülcebbar ise, arazların isbatı konusunda ortaya konan gerekçelerin kudretin ispatı için de geçerli olduğunu savunmaktadır. Kudreti, fiile imkân

⁵¹ Seyithan Can-Hulusi Arslan, "İnsan Özgürlüğü Bağlamında Kudretin Devamlılığı Sorunu", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2, (2018), 10.

⁵² Sâbü'nî, *el-Bidâye fi usûlî'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*, 62-63; Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/399. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mücteba Altındaş, *Müslüman Kelâmında İrade Problemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 49-51.

⁵³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/274-275; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/56-57.

⁵⁴ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal-Dinler ve Mezhepler Tarihi* (Metin-Tercüme), çev. H. İbrahim Bulut (İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/296.

sağlayan cisimdeki ma'nâ (sıfat) şeklinde tanımlaması da bunu göstermektedir. Cisimde bulunan ma'nâ ifadesiyle kudretin araz olduğu ve bir mekânla kâim olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁵

Fiilleri genel anlamda insanın ve Allah'ın fiilleri olarak ikiye ayıran Kâdî Abdülcebbâr insanın fiillerini, kudreti dâhilinde olanlar ve kudreti dâhilinde olmayan fiiller şeklinde iki ana gruba ayırmaktadır. Ona göre cevherler ile renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk ve hayat gibi arazlar Allah'ın fiilleridir.⁵⁶ Ebü'l-Hüzeyl Allah'ın insanları hareket, sükûn, ses, elem ve diğer keyfiyetini bildikleri şeylere kudretli kıldığını kabul ederken Bısr b. Mu'temir ise renk, tat, koku, yaşlık ve kuruluk gibi arazların insanın kudreti dâhilinde olduğunu söylemektedir. Bazı Mu'tezilî düşünürler de insanı hayat, ölüm, ilim, kudret ve diğer araz cinslerinin hepsini yapmaya muktedir olarak görmektedir.⁵⁷ Bu konuda farklı bir yaklaşım sergileyen Nazzâm ise hareketten başka araz kabul etmediği için Allah'ın insanı hareketten başkasına muktedir kılmasını uygun görmez. Bu nedenle cisim olarak kabul ettiği renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk ve ses gibi arazlara insanın gücünün yetmesi câiz değildir.⁵⁸

Genel itibariyle istitâatin fiilden önce fiile ve zıddına güç yetirme anlamına geldiği konusunda ortak görüşe sahip olan Mu'tezile'ye göre kudretin sürekli olması fiilden önce, fiille birlikte ve fiilin oluşumunda beraber olması anlamına gelmektedir. Bu düşünceye göre fiilden önce olan kudret fiil gerçekleşmeden önce ona taalluk eder ve sadece fiilin meydana geldiği esnada ona taalluku imkânsızdır.⁵⁹ Mu'tezile, istitâatin fiilden önce olduğunu bazı ayetlerle delillendirmektedir. Fiil mevcut olmadığı halde kişiye istitâat verilmişse, bu istitâatin fiilden önce olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim "Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır."⁶⁰ ayetindeki istitâat, fiilden önce olmasaydı bu durumda hacca gitmeden önce hiçbir kimsenin hacca gitmesi gerekli olmazdı.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/148.

⁵⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/148; a.mlf., *Kitâbü't-Tevlid*, 108. Kâdî Abdülcebbâr kudretimiz altında olan fiilleri ise üç kısıma ayırmaktadır. Bunların ilki; irade ve buna benzer fiillerde olduğu gibi fâilin doğrudan yapabildiği fiiller, ikincisi; ses, acı ve birleşme gibi fâilin ancak sebebe bağlı olarak yapabildiği fiiller, diğeri ise doğal eğilim (i'timâd) ve oluş (kevn) fiillerindeki gibi fâilin hem doğrudan hem de sebebe bağlı olarak yapabildiği fiillerdir. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/148.

⁵⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/59-60; Nesefî, *Tebstratü'l-edille*, 2/270; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn* (Beyrut: y.y., 1983), 1/180.

⁵⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/60; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/48; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 46.

⁵⁹ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/486; Teftâzânî, *Şerhü'l-Akaid Tercümesi*, 338.

⁶⁰ Âl-i İmrân 3/97.

Yine oruç kefaretiyle ilgili ayetler⁶¹ oruç kefaretinin yerine getirilebilmesi için oruca ait istitâatin, oruç ibadetinden önce bulunmasını gerektirmektedir.⁶² Bunun gibi diğer bazı ayetler⁶³ de istitâatin fiille birlikte değil bu fiilleri yapmadan önce insanda mevcut olduğuna delildir.⁶⁴ Fiilden önce imkân ve şartların uygunluğu anlamın gelen kudretin, teklifin gereği olarak fiilden önce olduğunu Ehl-i sünnet de kabul etmektedir.⁶⁵

Mu'tezile istitâatin bâkî olup olmadığı konusunda iki kısma ayrılmıştır. Ebü'l-Hüzeyl, Hişâm b. Amr, Abbâd, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir, İskâfî ve Mu'tezile'nin çoğu kudretin bâkî olduğunu iddia etmiştir. Onlara göre kudret fiilin varlığı esnasında sürekliliğini korur. Bir kısmı da istitâatin iki zamanda bâkî olamayacağını, sürekliliğinin imkânsız olduğunu, fiilin yok olan önceki kudretle ikinci vakitte bulunduğunu kabul etmişlerdir. Fakat bunlar fiilin acz durumunda ortaya çıkmasını mümkün görmeyip Allah'ın ikinci vakitte bir kudret yarattığını ve böylece fiilin önceki bu kudretle meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Ka'bî ve diğer bazı kelâmcılar ise bu görüştedir.⁶⁶ Çoğunluğu oluşturan ilk gruptaki düşünürlerin kudret ve onun fiile taallukunun fiille birlikte değil de fiilden önce olduğuna dair bir takım delilleri vardır: 1. Kudretin fiile taallukunun anlamı var etmedir. Var olan bir şeyin tekrar var edilmesi ise imkânsızdır. 2. Kudretin hâdis fiile meydana geldiği durumda taalluku mümkün olsaydı varlığını sürdüren şeye varlığını sürdürdüğü esnada kudret taalluk ederdi. Oysa bu yanlıştır. 3. Kudretin fiilden önce değil de fiille birlikte oluşu, ya Allah'ın kudretinin hâdis olmasını ya da onun makdûrunun kadîm olmasını gerektirir. Bu mümkün olmayacağı için kudretin güç yetirilen şeye fiil meydana gelmeden önce taalluk ettiği ortaya çıkmıştır.⁶⁷

Fiilin iki vakitte bulunmayacağını söyleyenlere göre kudret, fiilin sona ermesiyle yok olur ve her yeni fiille birlikte yenilenir. Bu her fiil için yeni bir gücün yaratılması anlamına gelmektedir. Buna göre bu ikinci görüş sahipleri arazın iki zamanda bulunamayacağını kabul etmektedirler. Onlara göre araz

⁶¹ Bakara 2/184; Mücâdele 58/4.

⁶² İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/306.

⁶³ Kasas 28/26; Tevbe 9/42.

⁶⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma' fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, (Mısır: Matbaatu Mısır, 1954), 111; Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzi, *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, çev. Komisyon (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 11/541.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 259-266, 342-344; Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/113 vd.; a.mlf., *et-Temhîd*, 54-58.

⁶⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/275; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/486; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*, 1/128-129.

⁶⁷ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/486, 488.

olan kudret her yeni fiille birlikte yeniden yaratılmalıdır. Kâ'bî'nin de sahip olduğu bu görüş Sünnî düşüncenin istitâat anlayışı ile benzerlik göstermektedir. Zira kudretin fiille birlikte olduğu düşüncesi Ehl-i sünnet tarafından genel olarak kabul edilmiştir.⁶⁸ Ancak Kâ'bî, insandaki irade ve kudretin Allah tarafından yaratıldığını söylemekle birlikte fiilde ortaklık olacağı endişesiyle fiillerin hem Allah'a hem de insana ait olmasını kabul etmeyerek genel Mu'tezilî yoruma katılmıştır.⁶⁹

Fiillerin meydana gelmesi için istitâatın fâilin yanında sürekli olduğunu kabul eden Ebü'l-Hüzeyl'e göre, istitâata fiilden önce ihtiyaç duyulur. Fiil meydana geldiği zaman, insanın ona herhangi bir ihtiyacı kalmaz. Çünkü ikinci vakitte insanda acizlik söz konusu olabilir. Böylece acz, fiil ile bir araya gelmiş ve kişi eylemi yapmaktan aciz olmuş olur. Bu durum ise fiilin yok olmuş olan bir kudretle meydana gelmesi demektir.⁷⁰ Bu görüşüyle o, fiilin yok olan önceki kudretle ikinci vakitte meydana geldiğini savunanların düşüncesini eleştirmektedir. İstitâatin bedenın sağlık ve selametinden başka bir araz olduğunu kabul eden Ebü'l-Hüzeyl, fiilleri kalbin fiilleri ve organların fiilleri olarak iki kısma ayırır. Kalp fiillerinin kudret olmadan mevcut olamayacağını ve istitâatla aynı anda ortaya çıktığını söylemiştir. Organlarla yapılan eylemlerde ise bunu mümkün göreyerek kalbî fiillerin önceliğini, ilk durumda fiilin bu şekilde oluştuğunu, organların fiillerinin ise ikinci durumda meydana geldiğini ifade etmiştir.⁷¹

Bu durumda Mu'tezile çoğunluğunun görüşüne göre insan, ikinci vakitte fiil işlemeye birinci vakitte kâdirdir. İnsan öncelikle ilk durumda fiil işlemeye kâdir olup ikinci vakitten önce birinci anda fiil yapar, fiil ise ikinci vakitte yapılmış olur.⁷² Mu'tezile fiili yapma ya da terk etme imkânı tanıyan kudretin fiilden önce bulunan sürekli bir araz olduğunu, bunun da bedenın sağlamlığı ve fitratın dengesi anlamına geldiğini ifade ederek bu özelliğın insana Allah tarafından verildiğini kabul etmiştir. Buna göre eylemin iki kâdir varlık tarafından meydana gelmediği vurgulanmıştır.⁷³ Sonraki dönem

⁶⁸ Abdülhamit Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 145-146.

⁶⁹ Hatice K. Arpağuş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Kâ'bî Örneği", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu* (İstanbul: 2008), 181.

⁷⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/276; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/296.

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/45-46; a.m.f., *Milel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 64; Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 123.

⁷² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 1/277-278; Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 144.

⁷³ Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 148. Mu'tezile'ye göre bir makdûrun iki kâdirden meydana gelmesi mümkün değildir. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 8/109 vd., 155.

Mu'tezile âlimlerinin *hâlık* sıfatını insan için kullanmalarının nedeni de bu sıfatın insanın bazı araz ve aletlere yönelerek fiil meydana getirme anlamında kullanılmasıyla ilişkilidir.⁷⁴ Bununla birlikte Mu'tezile, insanın gücünün sınırlı olduğunu da vurgulayarak kudretin sınırlarını çizmeye çalışmıştır. Kâdî Abdülcebbar'ın ifadesiyle insanın bazı arazlara güç yetirmesi mümkün iken Allah'ın kudreti sonsuz olup tek bir cinste, aynı zaman ve mekânda bütün makdûrlara kâdirdir.⁷⁵

Kudretin fiilden önce ve sürekli oluşuyla bağlantılı olan bir diğer tartışma konusu da insandaki kudretin iki zıt seçeneğe uygun olup olmamasıdır. Mu'tezile açısından insanın kudreti zıt olsun veya olmasın bütün makdûrlarına taalluk eder. Çoğunluğa göre tek bir kudretin aynı cinsten benzer seçeneklere de peş peşe gelen vakitlerde imkân tanıyacağı genel kabul görmüştür. Bu, tek bir kudretin aynı zaman ve mekânda birbirinin benzeri iki şeyi meydana getiremeyeceği anlamına gelmektedir. O nedenle hâdis kudret, zamanın akışı içerisinde cevher ve arazlar türünden sayısız makdûrlara taalluk etmektedir.⁷⁶ Mu'tezile açısından kudretin iki zıt eyleme uygun olması, cebir düşüncesine karşı insan özgürlüğünü temellendirme fikriyle ilişkilidir. Çünkü âcizlik, kudrete zıt mevcut bir araz olduğu için fiilin iki tarafına güç yetirme anlamına gelen kudret ile fiili yapma veya terk etmeye kâdir olmayan kimse mecbur durumdadır.⁷⁷

Fiilin kudretle ilişkisi konusunda kesb kavramı üzerinden Eş'arî düşünceye itiraz eden Mu'tezile bu itirazı birkaç açıdan ele almaktadır. Öncelikle kesbi, kendisi ile bir fayda elde edilen veya zarar giderilen fiil olarak tanımlayan Mu'tezile, kesbin hâdis kudretle meydana geldiği fikrine katılarak bunu kudretin bir ispatı olarak görür. Kudretin ispatı ise insanın tek başına kâdir ve fâil olması anlamına gelmektedir.⁷⁸ Bu durum ise hem mübâşir fiillerin hem de mütevellid fiillerin herhangi bir ortaklık olmaksızın insana ait kesb olmasını gerektirir. Buna göre irade ve kudretin fâile izafe edilmesi her iki fiil türünün de gerçek manada insanın kesbi olduğu anlamına

⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/176; a.mlf., *el-Muğnî*, 8/162; bk. Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 187 vd.

⁷⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 4/277.

⁷⁶ Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu*, 165, 188; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/500.

⁷⁷ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/500, 502.

⁷⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/106, 110; a.mlf., *el-Muğnî*, 8/83 vd., 163-164. Mu'tezile'nin kesb anlayışına yönelttiği eleştiriler için bk. Veysi Ünverdi, "Eş'arî'nin Kesb Teorisinin Eleştirisi: Kâdî Abdülcebbar Örneği", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci-Fadıl Aygün (Beyan Yayınları: İstanbul, 2015), 2/121-128.

gelmektedir.⁷⁹

Kudret iki zıt seçeneğe elverişli olmakla birlikte iki zıttan birine taalluk ettiğinde ancak ikisinden biriyle olabilir.⁸⁰ Mu'tezile, kudretin fiile bitişik olmaksızın ondan önce ve iki zıt alternatifine uygun olduğunu adalet prensibi bağlamında teklif açısından ele almaktadır. Zira mükellef iki durumdan herhangi birini yapabilmeye güç yetiren kimse demektir. Kudretin makdûra bitişik olduğunu kabul etmek ise *teklîf-i mâ lâ yutâk* prensibini gerektirir. Bu da adalete uygun olmayan çirkin bir davranıştır.⁸¹ Bu nedenle Kâdî Abdülcebbar, cebir taraftarlarının ve Eş'arîlerin kabul ettiği kudretin makdûra bitişik olması düşüncesini yanlış bulmaktadır. Ona göre kudretin fiiliyle beraber olması iki zıddan birini zorunlu kılacağı için, kâfirin imanla mükellef tutulması teklîf-i mâ lâ yutâk olarak vacip olurdu. Zira insanın iki seçenekten birini tercih etmesine imkân sağlayan, fiil öncesi kudretin zıt ma'nâlara uygun olmasıdır. Bu açıdan söz konusu düşüncede olanların *kudret makdûru ile beraberdir ve iki zıdda uygundur* sözü çelişkilidir.⁸²

Görüldüğü gibi Mu'tezile'ye göre araz ve sürekli olan kudret, fiilden önce insanda mevcut olup fiilin yapılmasıyla yok olmaz. Bu düşünce açısından bir fiilin iki fâilinin olması imkânsızdır. Bunu kudretin taalluku açısından cevher-araz teorisi çerçevesinde ele alan Mu'tezile düşünürleri, kudretin fiil ve fâil ile ilişkisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Fiille bağlantılı olmayan bu kudret sayesinde insanın istediği zaman iki zıt seçeneği yapabilmesi ilâhî adaletin bir gereği olmaktadır.

2.2. Arazların Süreksizliği Düşüncesinin Kudrete Etkisi

Ehl-i sünnet kelâmcıların arazların süreksizliği fikrine dayalı cevher-araz teorisini insan fiilleri alanına da uygulamışlardır. Bu düşünceye göre, diğer arazlar gibi Allah tarafından anlık ve sürekli yaratılan insan fiilleri arazın özelliklerini taşımaktadır. Bu bağlamda Eş'arî'ye göre, insan iradesinin fiil üzerinde bir etkisi yoktur. Zira anlık yaratılan bir araz olan irade ve kudretin yine bir araz olan fiil üzerinde bir etkide bulunması arazın özellikleri açısından mümkün değildir.

Eş'arî, cevher-araz düşüncesinin bir uzantısı olarak kudretin fiilden

⁷⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/112, 200; a.mlf., *Kitâbü't-Tevlid*, 104, 108.

⁸⁰ Teftâzânî, *Şerhü'l-Akaid Tercümesi*, 337.

⁸¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/146, 156. Kâdî Abdülcebbar kudret olmaksızın mükellef tutulmanın yanlış olacağını çeşitli örneklerle açıklamaktadır. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/174.

⁸² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/156, 158; bk. Neseî, *et-Temhîd*, 63; a.mlf., *Kitâbü't-Temhîd li kavâid't-tevhîd-Tevhidin Esasları*, çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 95.

önce değil, sadece fiille birlikte olabileceğini kabul etmiştir. Ona göre istitâat insandan ayrı olarak ona yüklenmiş bir arazdır. Çünkü insanın bazen güçlü iken bazen güçsüz olduğunu gözlemlemekteyiz. Zira kudret, insanın zatından ayrılmaz bir özellik olsaydı bu durumda insanın sürekli güç sahibi olduğunu görmemiz gerekirdi. Bunun gibi insanın bilgili ve hareketli olması kendinden değilse, güç sahibi olması da kendi öz varlığından değildir. O halde kudret insana sonradan eklenen bir sıfattır.⁸³ Bu da kudretin yaratılmış olduğu anlamına gelmektedir. Eş'arî açısından fiille birlikte bulunan hâdis kudretin fiilden önce varlığı olmadığı için ona taalluk etmesi imkânsızdır. Çünkü fiilden önce gelenin fiille birlikte oluşu, iki çelişğin yani önce gelen ile sonra gelenin bir arada bulunmasını gerektireceği için fiilin kendisinden önce olması imkânsızdır.⁸⁴ Bu durumda sürekli bir araz olmayan kudretin başka ikinci bir fiil için devam etmesi mümkün değildir.⁸⁵

Cevher ve arazların anlak yaratıldığı düşüncesinden hareketle Eş'arî'ye göre, hâdis kudretin yaratmada ve fiillerde bir etkisinin olması mümkün değildir. İnsanın hâdis kudreti, yaratmada etkili olsaydı arazlar yanında cevher ve cisimleri de yaratması gerekirdi. Buna göre insan gerçek fâil olmayıp yaratılmış kudretle birlikte fiile yönelip fiilini kesbetmektedir.⁸⁶ Çünkü kesbin anlamı, bir şeyin yaratılmış kudretle meydana gelmesi olup bu kudretle o şeyi kazanan kimse de kâsib olmaktadır. Zira kendisinde fiil anında kudret yaratılmayan bir kimsenin herhangi bir fiili kesbetmesi mümkün değildir.⁸⁷ İnsanın fiillerini özü itibariyle hareket-sükûn, birleşme ve ayrılmadan ibaret gören Eş'arî'ye göre kevnden ayrı bir cins olan irade ve itikad gibi arazlar, hareket ve sükûn gibi bir mekânda oluş değildir. Bu açıdan Eş'arî fiillerin, kalp fiilleri ve organların fiilleri şeklinde ikiye ayrılmasına da karşı çıkarak bütün fiilleri organlara nispet etmektedir.⁸⁸

Buna göre Eş'arî, Mâtürîdî'nin fiilden önceki yapıp yapmama özgürlüğü bulunan kudret çeşidini kabul etmezken kudret-fiil beraberliğinde Mâtürîdî ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. İnsanın fiil ile birlikte sadece o fiil için Allah tarafından yaratılan istitâatı, fiilden sonra yok olmaktadır. Zira Eş'arî için fiil anında yaratılan kudretin insanın yaptığı eylemler üzerinde gerçek bir etkisi olmayıp insan, üzerinde gerçekleşmesi yönüyle fiil için bir

⁸³ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 93; Ayrıntılı bilgi için bk. Altındaş, *Müslüman Kelâmında İrade Problemi*, 81 vd.

⁸⁴ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/482.

⁸⁵ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 94-95; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/84.

⁸⁶ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 72-73; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/84.

⁸⁷ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 72-73, 96.

⁸⁸ İbn Fûrek, *Mücerred*, 265.

mekân olma özelliği taşımaktadır.⁸⁹ Bu nedenle sonraki dönem bazı Eş'arî kelâmcıların, insan sorumluluğu açısından Mu'tezile'ye cevap vermede yetersiz kalınacağı endişesiyle Mâtürîdî'nin ikili kudret anlayışını kabul ettikleri görülmektedir.⁹⁰

İstitâatı iki kısımda ele alan Mâtürîdî'ye göre sebeplerin uygunluğu ve fiil için gerekli organların sağlıklı ve sağlam olması anlamındaki kudret fiilden öncedir. İnsanda potansiyel olarak fiilden önce sürekli olarak bulunan bu güç herhangi bir iş için yönlendirilmiş değildir. İkinci tür kudret ise fiilin meydana gelmesini sağlayan ve fiilin oluşumu anında insana verilen kudrettir. Bu kudretin ortadan kalkmasıyla fiil de yok olduğu için fiilin varlığı bu kudretin varlığına bağlıdır.⁹¹ Buna göre teklif de fiilden önce bulunan potansiyel kudrete dayanmaktadır.⁹² Bu bağlamda Mâtürîdî bir araz olan kudretin, arazların yapısı gereği sürekli olamayacağı için Mu'tezile'nin sürekli araz kabul ettiği kudret anlayışını eleştirmektedir. Ona göre kudretin fiilden önce olması, fiilin kudretsiz meydana gelmesi anlamına geleceği için her fiile özgü yeni bir kudret yaratılmaktadır.⁹³

Mâtürîdî kudret-fiil beraberliğini, cevher-araz ilişkisi çerçevesinde ele almaktadır. Ona göre cismin cüzlerinden biri olmadığı için araz olan kudret, fenâ özelliği taşıyan bir şeyin bekâsı ancak kendi dışında bir etki ile mümkün olduğu için sürekli değildir. Çünkü bir şeyin başkasında bulunan bir bekâ ile süreklilik arz etmesi imkânsızdır. Buna göre kudretin fiil ile beraber olmasına hükmedilmesi gerekir. Yine fiile ait kudret fiilden sonra da devam etseydi bu kudret, kendisini taşımaktan aciz olan bir fiil için bulunmuş olurdu ki bu mantık dışıdır.⁹⁴ Arazların bekâ sıfatına sahip olmalarının Allah'tan müstağni kalmak anlamına geleceğini ifade eden Mâtürîdî, nasslar açısından bunun mümkün olmadığını söylemektedir. Aynı bunun gibi kudretler süreklilik

⁸⁹ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 96-97; Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*, (İstanbul: 1987), 104.

⁹⁰ Teftâzânî, *Şerhü'l-Akaid Tercümesi*, 323-324; İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/312, 324.

⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 342; Veysi Ünverdi, "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu", *Usûl: İslam Araştırmaları* 20 (2013), 60-63; bk. Altındaş, *Müslüman Kelâmında İrade Problemi*, 65-67. Mâtürîdî fiilden önceki kudrete birçok ayeti delil göstermektedir. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 342-44.

⁹² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 259-266; Neseî, *et-Tevhîd*, 57-58. Bu kudretin sürekliliği zaman içinde olumlu ya da olumsuz yönde değişim imkânı taşımakla birlikte teklifin sıhhati ve sınırlarını belirleyen temel unsurdur. Harun Işık, "Mâtürîdî Düşüncesinde İlahi Yaratma Karşısında İnsan Özgürlüğünün İmkânı", *İmam Mâtürîdî ve İmam Mâtürîdî'ye Geleneği-Tarih, Yöntem, Doktrin*, ed. Hülya Alper (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 242.

⁹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 346-347; Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (Ankara: Akid Yayınları, 1988), 89.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 346-347.

arzemediğine göre bekâ ihtiyacı ortadan kalkacağı için kişi daha fiilini oluşturmadan önce Yüce Yaratıcı'dan bağımsız kalacaktır. Böyle bir düşünce ise tevhid ilkesi açısından tehlikelidir.⁹⁵ Bu açıdan kudretin fiile yönelik olmaksızın mevcut olması muhaldir. Böylece cevher ve araz birbirini gerektirdiği gibi fiil ve kudret de ayrı olmayıp birbirini gerektirmektedir.⁹⁶

Kudretin sürekli olmayıp sadece fiille bulunacağı anlayışını cevher ve arazların özelliği açısından ele alan Eş'arîler, konuyu Mu'tezile'ye itiraz bağlamında tartışmaktadırlar. Bâkullânî'nin ifadesiyle cisimlerin sürekli olarak hareket-sükûn, ayrılma ve birleşme gibi hallerde olması, hal ve sıfatlarının değişen varlıklar olduğunu göstermektedir. Bu değişimin kendiliğinden olduğunu kabul etmek mümkün olmadığı için cisim kendi zatından olmayan bir illetle harekete geçmektedir. Bu açıdan arazların fiiller için fâil ve etken olmaları düşünülemez.⁹⁷ Fiiller de çeşitli durumlarda ortaya çıkmakta olup bazı fiillerin sebebe göre meydana gelmesi bunların bizzat kulun fiili olarak gerçekleştiğini göstermez. Bu nedenle fiildeki kudretin varlığına dair delil, insanın zorunlu hareketiyle, kesbederek yaptığı hareket arasındaki farkı ayırt etmesidir. Zira insan zorunlu ve ihtiyarî iki durum arasındaki farkı zarurî olarak bilir. Bu fark ise, nefse zâid olan bir şeyle bilinir ki bu da araz olan kudrettir.⁹⁸ Sıfat mevsuftan ayrı olduğu için de istitâatin, güç yetirenin dışında olduğu zorunlu olarak bilinir.⁹⁹

Cüveynî, Mu'tezilî düşüncenin kudretin bekâsı üzerinde fikir birliği halinde olduğunu ifade ederek arazların tümünün bâkî olamayacağını çeşitli açılardan delillendirir. Zira ona göre bir araz olan hâdis kudretin bâkî olmaması, bütün arazlar için geçerli olan bir hükümdür. Şayet arazlar bâkî olsaydı yok olmaları imkânsız olurdu. Bu delil hem kudret hem de kudret dışındaki bütün arazlar için geçerlidir. Zıddının ortaya çıkmasıyla ya da şartının yok olmasıyla kudretin yok olacağını söylemek batıldır. Çünkü onun şartı ya araz ya da cevher olmak zorundadır. Araz olduğu takdirde, onun bekâsı ve yokluğu hakkındaki tartışma tıpkı kudret hususundaki tartışma gibidir. Cevher olduğu takdirde ise, arazların bâkî olduğunu söylerken cevherlerin yokluğunu ileri sürmek tasavvur edilemez. Zira cevher ve araz birbirine bağlı olduğu için arazların yokluğunun düşünülmesi imkânsız olduğuna göre cevherlerin yokluğunun düşünülmesi de imkânsızdır.¹⁰⁰

⁹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 347; bk. Neseî, *et-Temhîd*, 65.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 361-62, 365.

⁹⁷ Bâkullânî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 18, 41-42; a.mlf., *el-İnsâf*, 17.

⁹⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 215-217; a.mlf., *İnanç Esasları Kılavuzu*, 182-183.

⁹⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/308, 310.

¹⁰⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 217-218 ; a.mlf., *İnanç Esasları Kılavuzu*, 184.

Ayrıca Cüveynî açısından hâdis kudretin bâkî olduğunu kabul etmek makdûrundan önce meydana gelmesini mümkün kılan bir anlayıştır. Bu da kudretin yok olması durumunda bile fiil var olacağı için muhaldır.¹⁰¹ Bu nedenle kalıcı olmayan arazlar bir mahalde birbirini takip edemediği için kudret, fiil ortaya çıktığı anda verilir ve yokluk ya da zaten var olan bir şey üzerinde iş yapamaz.¹⁰² Teftâzânî'ye göre de Mu'tezile'nin fiilden önceki kudretin bekâ yoluyla sürekliliği fikrini kabul etmesi bazı problemlere neden olmaktadır. Fiilin kudretle ilk anda meydana geldiğini söylemek fiilin kudretle birlikte olmasını mümkün görmek demektir. Bunun aksini söylemek ise delilsiz ve keyfi bir tutumdur. Çünkü önceki hali üzere olan kudret, herhangi bir değişikliğe uğramamış, sonradan farklı bir ma'nâ kazanmamıştır. Zira arazlar için böyle bir şey mümkün olmayıp bir şeyin sürekliliği o şeyden ayrı olduğu için arazın arazla kâim olması imkânsızdır.¹⁰³ Bu açıdan gerekli sebep ve araçlar elverişli olunca yaratılan istitâat araz olduğuna göre, zaman açısından fiilden önce değil, fiille birlikte olmalıdır. Aksi takdirde önceki kudret sonraki fiile tesir edemeyeceği için fiilin kudretsiz meydana geleceği kabul edilmelidir.¹⁰⁴

Mâtürîdîler de teklifin esası olan fiilden önceki kudretin imkânını kabul etmekle birlikte fiili meydana getiren kudretin fiile bitişik olduğunu Mu'tezile eleştirisi bağlamında ele almaktadır. Sahibinin dışında bir ma'nâ değil de bizzat insanın kendisinde potansiyel olarak bulunan Mu'tezilî istitâat anlayışına, arazların cismin dışında bir ma'nâ olduğu fikriyle karşı çıkan Neseî, Dirâr b. Amr (öl. 200/815) ve Hafs el-Ferd'in (öl. 204/820) istitâati sahibinin bir cüz'ü şeklinde tanımlamalarına itiraz etmektedir. Çünkü ona göre arazın cismin bir parçası olduğunu kabul etmek imkânsızdır. Bu bağlamda Mu'tezile ile aralarındaki ihtilafın birinci anlamdaki istitâatin imkânı konusunda değil, ikinci tür istitâat hakkında olduğunu söylemektedir.¹⁰⁵ Çünkü varlığı devam eden cisimdeki devamlılık vasfı, sahibinin zatı üzerine ilave bir ma'nâ olup arazlar kendilerinden başka ma'nâların var oldukları mahaller değildir. Buna göre bekânın devam edenin dışında bir ma'nâ oluşu arazların sürekliliğini imkânsız kılmaktadır.¹⁰⁶ Zira kudret fiille birlikte bulunmadığı zaman, fiilin meydana gelmesine hiçbir

¹⁰¹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 218-219.

¹⁰² Tritton, *İslam Kelâmı*, 252.

¹⁰³ Teftâzânî, *Şerhü'l-Akaid Tercümesi*, 324-325.

¹⁰⁴ Teftâzânî, *Şerhü'l-Akaid Tercümesi*, 323-324; bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/324; Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*, 129-130.

¹⁰⁵ Neseî, *Tebseratü'l-edille*, 2/113-116; a.mlf., *et-Temhîd*, 54-56.

¹⁰⁶ Neseî, *et-Temhîd*, 57; a.mlf., *Tevhidin Esasları*, 88-89.

etkisi olmayacağı için daha önce var olmasının da bir anlamı yoktur.¹⁰⁷

Sâbûnî (öl. 580/1184) açısından da arazın kendiliğinden bulunmasının imkânsızlığı bekâ gibi herhangi bir sıfatın kendi sayesinde var olmasını imkânsız hale getirir. Kudret arazının bekâ arazını taşıdığı gibi arazların birbirini taşıması diğer arazlar için de geçerli olacağı için bu mümkün değildir. Zira cevher ile araz mahiyet bakımından birbirinden ayrı oldukları için arazlar devamlılık arzetsaydı, onun devamlılığı mutlaka cevherinkinden ayrı olurdu. Çünkü farklı mahiyet arzeden iki şeyin aynı devamlılık vasfını taşıması mümkün değildir.¹⁰⁸ Neseî ve Sâbûnî gibi Mâtürîdî âlimler de fenâ ve bekânın ancak cisme ilişen bir ma'nâ ile mümkün olabileceği konusunda Eş'arî geleneği takip etmişlerdir. Çünkü arazların kendi zatından dolayı sürekli olduğunun kabul edilmesi insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu anlamına gelmektedir.

Fiili meydana getiren kudretin fiille birlikte o fiil için eşzamanlı olarak yaratılacağı düşüncesi, Eş'arî ve Mâtürîdîleri zorunlu olarak bir kudretin aynı anda iki zıt fiile geçerli olmayacağı fikrine götürmüştür. İnsana sadece o eylem için verilen kudret devam etmeyen bir araz olduğundan dolayı bir vakitte iki zıt veya benzer fiile müsait değildir.¹⁰⁹ Zira hâdis kudretin iki zıdda taalluk etmesi ikisiyle de aynı anda bulunmayı gerektireceğinden dolayı iki zıddın bir arada bulunmasının imkânsız oluşu nedeniyle geçersizdir.¹¹⁰ Ancak fiilden önceki potansiyel kudretin kabul edilmesi iki zıt seçeneğin tercih edilmesini mümkün kılmaktadır. Çünkü bu tür kudretin bir fiile elverişli olup da zıddına imkân tanımaması, fiillerin iradî olarak değil de zorunlu (tab'an) olarak yapılacağı anlamına gelmektedir.¹¹¹ Bu bağlamda Sünnî düşünce açısından kudret-fiil ilişkisine dair yaklaşımlar, kelâm atomculuğuna dayalı âlem tasavvuruna uygunluk arz etmektedir.

Yapısı gereği kendi başlarına var olamayan ve sürekli yeniden yaratılan araz anlayışının insan eylemlerine yansımaları fiillerin de sürekliliğinin olmadığı bir anlayışa götürmüştür. Bu açıdan insan eylemlerinde ve tabiatta görülen süreklilik algısı, sürekli bir yaratılışın sonucudur. Eş'arî ve Mâtürîdîler arazların süresizliği esasına dayalı aynı

¹⁰⁷ Neseî, *et-Temhîd*, 58; M. Sait Yazıcıoğlu, "İslam Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstîtâat", *İslami Araştırmalar Dergisi* 1 (1986), 53.

¹⁰⁸ Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*, 130-131.

¹⁰⁹ Eş'arî, *Kitâbü'l-Luma'*, 96; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/498; Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*, 132; Kasım Turhan, *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1996), 89-90.

¹¹⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 223; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/498.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 349-350; bk. Tefâtânî, *Şerhu'l-Akaid Tercümesi*, 338.

âlem düşüncesine sahip olmakla birlikte kudret ve fiil konusuna kısmen farklı açılardan bakmaktadırlar. Her iki ekole göre de insanın kudreti fiil ile birlikte sadece o fiil için yaratılmakla beraber Mâtürîdîler, biyolojik ve fiziki donanımın sağlamlığı anlamındaki fiil öncesi potansiyel kudrete vurgu yaparak kesb anlayışında insan özgürlüğüne yer açmaya çalışmışlardır. Kelâmcıların âlem tasavvurunun bir sonucu olarak şekillenen eylem teorilerine göre fiilin yaratma bakımından Allah'a, kesb bakımından da insana izafesi herhangi bir teolojik probleme neden olmamaktadır.

Sonuç

Âlem tasavvurunu kurgulamada temel hareket noktası olan cevher araz teorisi, birçok konuda olduğu gibi insan fiilleri konusuna da uygulanmış ve tartışmaların içeriğini şekillendirmiştir. Zira hem Mu'tezile hem de Ehl-i sünnet kelâmcıları, ef'âlü'l-ibâd konusunu temellendirmek için cevher-araz teorisini kullanmışlardır. Bu açıdan teori, kozmoloji tasavvuru oluşturmada önemli bir işleve sahip olduğu gibi insan fiilleri konusuna da yansımıştır. Özü gereği süresiz bir evren tasavvuruna sahip olan kelâm atomculuğuna göre arazların iki zamanda varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Bu durumun farkında olan Mu'tezile kelâmcıları, ilâhî adalet ve sorumluluk ilkesi gereği fiillerin insana aidiyetini temellendirebilmek için klasik atomcu anlayışın aksine belli bir süreklilik düşüncesini kabul etmişlerdir.

Cevherlerin sürekli olduğu konusunda ortak düşünceye sahip olan Mu'tezile ve Ehl-i sünnet kelâmcılarının bu bekânın nasıl sağlandığına dair yaklaşımları, farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı arazların bekâsını kabul ederek bir kısmının insanlar tarafından meydana getirildiğini vurgulayan Mu'tezile, bir araz olarak kabul ettikleri kudreti de araza yükledikleri özellikler açısından ele almıştır. Bekâ sıfatına sahip bir araz olan kudretin fiilden önce ve sürekli olması, insanın fiillerinde özgür ve sorumlu olduğu anlamına gelmektedir. Bu ise kudret arazının sürekli yenilenmesini gerektiren bir yaratma anlayışını geçersiz kılmaktadır. Ehl-i sünnet'e göre ise fiilin oluşumu için sadece o fiile özgü yaratılan kuvvet, araz niteliği nedeniyle insanda potansiyel olarak mevcut değildir. Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılar açısından yapısı gereği sürekli yeniden yaratılan araz düşüncesinin evreni süresiz hale getirmesi, ilâhî kudretten bağımsız olamayan fiillerin de yaratıldığı sonucuna götürmüştür. Bu bağlamda Sünnî düşüncenin fiil anlayışının anlık yaratmayı esas alan atom teorisi ile uyumlu olduğunu, Mu'tezilî fiil anlayışının ise kendi kabulleri doğrultusunda atom teorisinin detaylarını belirlediğini söylemek mümkündür.

Yaratılmış kudretin fiile etkisini hakiki anlamda kabul eden Mu'tezile,

eylem teorisini genel anlamda arazların sürekliliği düşüncesi üzerinden temellendirmiştir. Yarattılmış olsa da cevherlerin belli bir sürekliliğe sahip olduğunun kabul edilmesi hakiki anlamda kudret-fiil etkileşimine imkân tanımaktadır. Ancak cevherlerin bekâsı için sürekli bir bekâ arazının yaratılmasını zorunlu gören atom düşüncesi, anlık ve kesintili yaratılışa dayalı bir kozmoloji anlayışı kurgulamaktadır. Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıların vurguladığı sürekli yaratma teorisi, varlıkların bir tabiatı olduğu ve bu tabiatın belli araz ve fiilleri meydana getirdiği düşüncesini geçersiz kılmaktadır. Onlara göre arazların kendi zatından dolayı sürekli olduğunun kabul edilmesi insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu anlamına gelmektedir. Görüleceği gibi kelâmcıların cevher-araz teorisine bakış açıları, kudret-fiil ilişkisine dair tartışmalarda teorik çerçeveyi belirlemektedir. Sonuçta teolojik kabullerin atom teorisini şekillendirdiği, bu yaklaşım tarzının da fiil anlayışlarına yansıdığını söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Altındaş, Mücteba. *Müslüman Kelâmında İrade Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Arpaguş, Hatice K. "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Kâ'bî Örneği". *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*. İstanbul: 2008, 157-185.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi-1*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. E. Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Ehl-i Sünnet Akâidi-Kitâbu Usûli'd-Dîn*, çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1910.
- Bâkıllânî, Kâdî Ebûbekir Muhammed. *el-İnsâf*. thk. M. Zahid el-Kevserî. Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2000.
- Bâkıllânî, Kâdî Ebûbekir Muhammed. *Kitâbü't-Temhîd*. thk. M. Abdülhâdî Ebû Rîde. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâhibu'l-İslamiyyîn*. Beyrut: y.y., 1983.
- Bulğen, Mehmet. *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Can, Seyithan-Arslan, Hulusi. "İnsan Özgürlüğü Bağlamında Kudretin Devamlılığı Sorunu". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2018), 1-16.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf* (Metin-Tercüme). çev. Ömer Türker. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtı'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ-Ali Abdülmünim. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.

- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *İnanç Esasları Kılavuzu-Kitâbü'l-İrşâd*. çev. A. Bülent Baloğlu, S. Yılmaz, M. İlhan, F. Sancar. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. İskenderiye: Menşeu'l-Meârif, 1969.
- Demir, Osman. "Fahreddin er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûlâ - Sûret Teorileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, 527-552.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik-İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ebü Zeyd, Münâ Ahmed. *et-Tasavvurü'z-zerrî fi'l-fikri'l-felsefiyyi'l-İslâmî*. Beyrut: Müessesetü'l-Câmiyye, 1994.
- Ess, Josef van. "Mu'tezile Atomculuğu". çev. Mehmet Bulğen. *Kelâm Araştırmaları* 10/1 (2012), 255-274.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil. *Kitâbü'l-Luma' fi'r-redd alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*. Mısır: Matbaatu Mısır, 1954.
- Eş'arî, Ebü'l Hasen Alî b. İsmâil. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1369/ 1950.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn)*. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 2005.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Ankara: Nur Matbaası, 1962.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Günaltay, M. Şemsettin-Bayın, İrfan. *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*, Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Işık, Harun. "Mâtürîdî Düşüncesinde İlâhi Yaratma Karşısında İnsan Özgürlüğünün İmkânı". *İmam Mâtürîdî ve İmam Mâtürîdiyye Geleneği-Tarih, Yöntem, Doktrin*. ed. Hülya Alper. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, 237-253.
- İbn Fûrek, Ebü Bekir Muhammed b. Hasen. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1986.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal-Dinler ve Mezhepler Tarihi* (Metin-Tercüme). çev. H. İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Metteveyh, Ebû Muhammed Hasen b. Ahmed. *et-Tezkira fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*. thk. S. N. Lütüf-F. B. Avn. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1975.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve meahûl uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu-Râcih Kürdî-Abdülhamid Kürdî. İstanbul: Kuramer / Amman: Dâru'l-Feth, 2018.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: el-Mahlûk*. thk. Tevfik et-Tavîl – Sâid Zâyd. Kahire: Dârü'l-Mısıryye li't-te'lif ve't-terceme, ts.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (Metin-Tercüme). çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: TYEK Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Kitâbü't-Tevlîd min kitâbi'l-Muğnî-Nedensellik Kitabı* (Metin-Tercüme). çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kaplan, Ahmet. *Mu'tezile ve Eş'arîler Arasındaki Nedensellik Tartışmaları*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Karadaş, Çağfer. "Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu". *Kelâm Araştırmaları Dergisi*2:1 (2004), 57-72.
- Karadaş, Çağfer. "İslam Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik (teceddüd-i emsâl, halk-ı cedîd, istimrâr, hudûs-i dâim)". *Usûl: İslam Araştırmaları* 8 (2007), 7-22.
- Karadaş, Çağfer. "Kelâm Atomculuğunun Kaynağı Sorunu". *Marife* 2/2 (2002), 81-100.
- Karlığa, H. Bekir. "Cisim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/28-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1987.

- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâilerin Kelam Sistemi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Koloğlu, Orhan Şener. "İbn Hazm'ın Atomculuğu Reddi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2007), 169-194.
- Kutluer, İlhan. "Cevher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/450-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd/Beyrut: Dâr Sâder, 1422/2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: TDV İsam Yayınları, 2009.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Mekhûl. *Tebziratü'l edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Mekhûl. *et-Temhîd fî usûli'd-dîn*. nşr. Abdülhay Kâbil. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1407/1987.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Kitâbü't-Temhîd li kavâidi't-tevhîd-Tevhidin Esasları*. çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. nşr. H. P. Linss. Kahire: y.y., 1963.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1988.
- Râzi, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Tefsir-i kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. çev. Komisyon. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Sâbûnî, Nureddin. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn/Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları, 1995.
- Sinanoğlu, Abdülhamit. *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. Ahmed Fehmi Muhammed, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1413/1992.
- Şehristânî, *Milel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.

- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhü'l-Akaid Tercümesi* (Metin-Tercüme), çev. Komisyon. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2018.
- Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Turhan, Kasım. *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*. İstanbul: MÜFV Yayınları, 1996.
- Ünverdi, Veysi. "Eş'arî'nin Kesb Teorisinin Eleştirisi: Kâdî Abdulcebbar Örneği". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Cemalettin Erdemci-Fadıl Ayğın. Beyan Yayınları: İstanbul, 2015, 2/121-128.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu". *Usûl: İslam Araştırmaları* 20 (2013), 47-80.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Araz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/337-342. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İslam Kelâmında Araz Nazariyesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 5-6 (1993), 71-83.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İstitâat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "İslam Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat". *İslami Araştırmalar Dergisi* 1 (1986), 50-53.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. Ankara: Akid Yayınları, 1988.
- Yıldız, Metin. *Kelam Kozmolojisi/Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.